

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

M-4

LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS

1971
metai

VILNIUS

1971

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF THE HISTORY
OF LITHUANIA

1971

VILNIUS

1971

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1971

VILNIUS

1971

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ

Год
1971

ВИЛЬНИУС

1971

9(TL)
Li 237

Redakcinė kolegija

Jurginis Juozas, Merkys Vytautas, Milius Vacys,
Strazdūnaitė Rita (*sekretorė*), Šadžius Henrikas (*vyr.
redaktorius pavaduotojas*), Tautavičius Adolfas,
Tyla Antanas, Vaitkevičius Bronius (*vyr. redakto-
rius*), Žepkaitė Regina

Vilnius, Kosciūškos 30
Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas

Вильнюс, ул. Костюшки 30
Институт истории Академии наук Литовской ССР

Disertacijų gynimo apžvalgos

Regina Volkaitė-Kulikauskienė, Lietuviai IX—XII amžiais¹

1968 m. balandžio 25 d. Vilniaus valst. V. Kapsuko un-to Istorijos fakulteto Mokslinėje taryboje buvo apginta pirmoji daktaro disertacija, parašyta remiantis Lietuvos archeologijos duomenimis. Jos autorė žinoma respublikos archeologė — doc. R. Volkaitė-Kulikauskienė. Ji pokario metais dirbo Kauno ir Vilniaus universitetuose, o nuo 1962 m. Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institute.

R. Volkaitė-Kulikauskienė apie 30 m. dirba Lietuvos archeologijos srityje ir pagrindinį dėmesį skiria vėlyvajam geležies amžiui — ankstyvojo feodalizmo — laikotarpiui. Šio laikotarpio Lietuvos gyventojų materialinės kultūros klausimus ji nagrinėjo 1950 m. apgintoje kandidatinėje disertacijoje „Medžiaginė Lietuvos gyventojų kultūra IX—XII amžiuje, remiantis tyrinėtų laidojimo paminklų duomenimis (vėlyvasis geležies amžius)“. Tai tematikai skirta ir keliolika vėliau pasirodžiusių straipsnių. 1961 m. išleistoje knygoje „Lietuvos archeologijos bruožai“ yra jos parašyta pirma išsami IX—XII amžių archeologinė apžvalga (p. 360—520). Vėliau ji paskelbė eilę straipsnių apie šio laikotarpio Lietuvos gyventojų ginklus, drabužius, prekybą ir kitais klausimais.

Disertacijai autorė panaudojo iki 1967 m. archeologų tyrinėtų pilkalkalnių, pilkapynų, kapinynų ir lobių IX—XII amžiams priskiriamą medžiagą, o taip pat išlikusias negausias rašytinių šaltinių žinias bei plačią literatūrą ne tik Lietuvos, bet ir kaimyninių kraštų to laikotarpio archeologijos klausimais. Viso to rezultatas — apie 550 mašinraščio puslapių apimties monografija su albumu, susidedančiu iš 224 pav.

Apžvelgusi įvade šaltinius ir literatūrą, I disertacijos skyių autorė paskiria etninės istorijos klausimui, išdėsto savo nuomonę lietuvių tautybės susidarymo klausimu. Šio proceso šaknų ji ieško dar gentinėje bendruomenėje, baltų genčių kultūroje ir papročiuose ji ieško bendrų bruožų, atspindinčių tų genčių suartėjimą, kuris, subrendus ūkinėms ir socialinėms sąlygoms, atvedė į lietuvių tautybės susidarymą. Disertacijoje laikomasi nuomonės, kad pagrindinį vaidmenį šiame procese suvaidino aukštaičių ir žemaičių gentys. Aukštaičiams autorė priskiria Rytų Lietuvos pilkapius, o žemaičiams — plokštinius kapinynus ir iš šių paminklų paplitimo sprendžia apie šių genčių gyventus IX—XII amžiais plotus. Jei kandidatinėje disertacijoje riba tarp šių genčių buvo nurodoma Nevėžis, tai šiame darbe žemaičių gyventi plotai išplečiami toliau į rytus iki Šventosios, priskiriant jiems Nevėžio ir Dubysos baseinus. Tačiau, vykstant tautybės formavimosi procesui, m. e. I tūkstantm. pab. — II pr. į lietuvių tautybę įsiliejo dalis jotvingių, pietinė kuršių dalis ir skalviai. Šių genčių tarpusavio artėjimo procesą, autorės nuomone, atspindi mirusiųjų deginimo papročio plitimas, jų materialinės kultūros skirtumų nykimas.

¹ R. Volkaitė-Kulikauskienė, Lietuviai IX—XII amžiais, disertacija istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti, Lietuvos TSR Mokslų akademija, Istorijos institutas, Vilnius, 1967, mašinraštis, 485+LVII p.

Nuo XI a. pr. rašytiniuose šaltiniuose minimi „lietuviai“, „Lietuva“, autorės nuomone, jau reiškė lietuvių tautybę, atstovaujama kad ir primityvios dar, bet vienytytės politinės organizacijos.

Pagrindinė disertacijos dalis paskirta dabartinės Lietuvos TSR teritorijos gyventojų materialinės kultūros ir ekonominio gyvenimo klausimams, nes jiems nušviesti archeologija turi daugiausia duomenų. Disertacijoje pirmą kartą išsamiau nušviesti svarbiausi IX—XII amžių ūkinio gyvenimo klausimai — žemdirbystė, gyvulininkystė, įvairūs pagalbiniai verslai, amatai, prekyba. Atskiri disertacijos skyriai nagrinėja to meto drabužius, papuošalus, ginklus, žirgo aprangą.

Autorė apžvelgia žemdirbystės raidą m. e. I tūkstantmetyje ir, remdamasi pastebimais pakitimais, teigia, kad jau II tūkstantm. pradžioje Lietuvos gyventojai vertėsi pūdyvine žemdirbyste, naudojo arimui žagrę, žinojo primityvų trilaukį. Išsamiai panaudota kasinėtuose piliakalniuose surastų gyvulių kaulų analizė leido autorei parodyti, kad IX—XII amžiais ūkyje vyravo stambūs raguočiai (daugiau kaip $\frac{1}{2}$ visų auginamų gyvulių) ir kiaulės (beveik $\frac{1}{3}$ auginamų gyvulių) bei arkliai. Todėl daroma išvada, kad medžioklė, žvejyba, bartinė bitininkystė buvo tik pagalbiniai — sezoniniai — verslai.

Turimi duomenys apie Lietuvos gyventojų vartotus geležinius įrankius ir ginklus leido autorei teigti, kad IX—XII amžiais įrankių ir ginklų ašmenims jau buvo vartojamas plienas, buvo žinomas raštuotas — damaskinis plienas, o padidėjusi darbo apimtis ir jo technologijos sudėtingumas vedė į tai, kad kalvystės amatas virto savarankiu verslu ir kartu vyko kalvių specializacijos. Panašus procesas konstatuojamas ir spalvotųjų metalų apdirbėjų — juvelyrų tarpe. Nuo XI a. galima kalbėti ir apie puodžius Lietuvoje, nes tuo metu pasirodo žiestinė keramika. Autorė spėja, kad vakariniuose rajonuose — pajūrio srityje buvo jau gaminami ir tamsiai mėlyno stiklo karoliai. Autorės nuomone, iki pat I tūkstantm. pab. vietiniai pirkliai vaidinę daugiau pasyvų vaidmenį. Tik nuo II tūkstantm. pr. jie virtę aktyviais jos dalyviais. Tos išvados grindžiamos apyvartoje pasirodžiusių sidabro lydinių, svarstyklių ir svorelių analize, jų radimo aplinkybėmis.

Išsamus Lietuvos TSR teritorijoje rastų IX—XII amžių ginklų aptarimas, jų palyginimas su bendralaikiais kaimyninių kraštų gyventojų naudotais ginklais rodo, kad išsivystę krašte amatai ir sustiprėję prekybiniai ryšiai sudarė galimybę Lietuvos gyventojams žinoti beveik visus tuo metu Europoje vartotus ginklus ir naudotis jais. Karų su kalavijuočiais ir kryžiuočiais išvakarėse jie buvo ginkluoti ne tik buožėmis, ietimis, peiliais ir lankais su strėlėmis, bet taip pat ir kovos kirviais, kalavijais, jie turėjo šalmus ir šarvus bei kitus kario aprangos (ginkluotės) reikmenis. Disertacijoje išskirta sunkioji ir lengvoji ginkluotė, pabrėžiamas raitelių vaidmuo to meto lietuvių kariuomenėje. Išsamiai apibūdinata ir to laikotarpio žirgo apranga.

Čia aukščiau išdėstytoji medžiaga leido autorei baigiamajame skyriuje daryti išvadą, kad gamybinių jėgų išsivystymas ir turtinių skirtumų didėjimas bei ryšiai su kaimyninėmis valstybėmis atvedė į klasinės visuomenės susidarymą Lietuvoje jau X—XI amžiais, o tai savo ruožtu neišvengiamai vedė į valstybingumo užuomazgą. Tuo būdu, akcentuojami vidiniai šio sudėtingo visuomeninių santykių vystymosi veiksniai. Tačiau drauge pabrėžiama ir išorinių veiksnių reikšmė.

Oficialūs oponentai teigiamai įvertino disertaciją.

Lietuvos TSR MA akad. J. Jurginis nurodė, kad R. Volkaitės-Kulikauskienės darbas kelia lituanistams daug pirmajai svarbos problemų, kad jis yra svarbus visų Rytų Europos tautų seniausios istorijos tyrinėtojams, yra visasajunginės reikšmės. Ist. m. dr. M. Rabinovičius (TSRS MA Etnografijos in-tas) pabrėžė, kad disertacijoje nagrinėjami tokie svarbūs ir sunkiai išsprendžiami klausimai, kaip ekonominis gyvenimas, kultūra ir visuomeniniai santykiai feodalinės Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse.

Diskusijose daugiausia pasisakyta etnogenezės ir žemdirbystės klausimais.

Pirmuoju klausimu J. Jurginis siūlė archeologams toliau naudoti aisčių terminą senosioms baltų gentims vadinti, o baltais vadinti tik lietuvius, latvius ir prūsų tautas, nes yra aisčių gentys ir baltų tautos. Kartu jis pareiškė kai kurių abejonių dėl lietuvius ir aukštaičių sutapatavimo, o Latvijos TSR MA Istorijos in-to archeologijos ir etnografijos sektoriaus bendradarbiai kolektyviniame atsiliepime atkreipė autorės dėmesį į tai, kad lietuvių tautybės susidarymo procese nepakankamai išryškintas kuršių vaidmuo, nors autorė dažnai, kalbėdama apie lietuvių kultūrą, remiasi tik kuršių ar žiemgalių medžiaga.

Ist. m. dr. G. Fiodorovas (TSRS MA Archeologijos in-tas) nurodė, kad teiginiai dėl ariamosios žemdirbystės pradžios ir dėl pūdyminio trilaukio XI—XIII amžiais lieka dar nepakankamai pagrįsti, o J. Jurginio nuomone, ir šios srities terminija nėra tiksli. Jis kartu nurodė, kad teiginiai dėl pūdyminio ir trilaukio XI—XIII amžiais pagrįsti vienpusiškai, nes remiamasi autoriais, kurie laikosi tokios nuomonės, neatsižvelgiant į tos nuomonės kritiką mokslinėje literatūroje. Diskusija palietė ir kitus smulkesnius klausimus. G. Fiodorovas ir M. Rabinovičius nurodė į žemėlaapių stoką. Jų nuomone, kartografinis metodas būtų žymiai papildęs darbą, vaizdžiau parodęs teiginių pagrįstumą.

Atsakydama į oponentų ir raštu atsiųstų atsiliepimų pastabas, R. Kulikauskienė, iš dalies sutikdama su kai kuriais oponentų pastebėjimais netikslumais, pareiškė savo nuomonę diskutuotais klausimais.

Disertantė paaiškino, kad archeologijoje priimta vartoti baltų terminą, nes jis yra labiau apibrėžtas. Rašytinių šaltinių aisčiai to konkretumo neturi. Drauge ji pabrėžė, kad gali būti ir baltų gentys, ir baltų tautos, priklausomai nuo to, apie kurį laikotarpį kalbama. Kai dėl rašytinių šaltinių „lietuvių“ ar „Lietuvos“ vardo interpretavimo, tai R. Ku-

likauskienė nesutiko, kad šiuo vardu buvo vadinama tik viena gentis. Ji paliko savo nuomonės, kad rašytinių šaltinių „lietuviai“, „Lietuva“ atspindi jau besiformuojančią lietuvių tautybę, ir parėmė savo mintį kai kurių rašytinių šaltinių, kuriuose tie vardai minimi, interpretavimu. R. Kūlikauskienė paliko taip pat savo nuomonės dėl termino „miškinė-dirvoninė“ žemdirbystė, nurodydama, kad jis reikalingas žemdirbystės raidai Lietuvoje nušviesti, drauge, tačiau, sutikdama, kad pats darinys, gal būt, iš tiesų nėra vykęs.

A. Tautavičius

Vytautas Merkys, Pramonės vystymasis ir proletariato formavimasis Lietuvoje XIX amžiuje¹

Disertacija liečia visą Lietuvą (su Užnemune ir Klaipėdos kraštu) ir apima 1795—1900 m. laikotarpį. Joje panaudoti 68 fondai iš Vilniaus, Kauno, Leningrado ir Maskvos archyvų, 298 šaltinių publikacijos ir 147 pavadinimų literatūra.

Visi oficialūs ir neoficialūs oponentai pažymėjo, kad disertacijos tema ligi tol literatūroje mažai buvo paliesta, kad ji yra svarbi ir aktuali. Teigiamai buvo įvertintas platus darbo mastas tiek pasirinktojo laikotarpio, tiek ir nagrinėjamų klausimų bei panaudotų šaltinių požiūriu. Ist. m. dr. prof. L. Ivanovo (TSRS MA TSRS istorijos in-tas) nuomone, disertacijos pradinę chronologinę ribą galima buvo nukelti į vėlesnį laikotarpį — pradėti jį maždaug nuo manufaktūros peraugimo į fabriką.

Disertacijoje nagrinėjamos 2 pagrindinės temos: a) kapitalizmo genezė pramonėje ir b) proletariato formavimasis. Toks dvitemiškumas, pažymėjo L. Ivanovas, kai pramonės vystymosi istorija nuo jos pradinių formų iki stambiosios mašininės industrijos analizuojama organiniame ryšyje su darbininkų skaičiumi ir sudėtimi, leido autoriui nuodugniai išnagrinėti pramonės darbininkų klasės atsiradimo istoriją ir proletarinės sąmonės formavimąsi.

Apie $\frac{4}{5}$ disertacijos skirta laikotarpiui po baudžiavos panaikinimo. Ypač plačiai nagrinėjamas pramonės augimas, jos šakinė struktūra, išsidėstymas ir koncentracija. Kiekvienam nagrinėjamam laikotarpiui, o dažniausiai ir pamečiui, pateikiamas dirbančiųjų skaičius amatininkų cechuose, smulkiojoje pramonėje, manufaktūrose ir fabrikuose. Nuo-sekliai viso XIX a. ribose autorius atidžiai nagrinėja kapitalizmo genezę ir augimą smulkiojoje pramonėje, kaip ir koku laipsniu smulkioji pra-

¹ В. Ю. Меркис, Развитие промышленности и формирование пролетариата в Литве XIX в., диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Вильнюсский государственный университет имени В. Капсукаса, 1968, машинопись, 557 р., 106 лент.

monė darėsi pajungta stambiajai gamybai, kaip smulkūs prekių gamintojai virsdavo samdomais darbininkais, proletarais. Sprendžiant šiuos klausimus, autoriui teko susidurti ir su šaltinių stoka (ypač iki VII dešimtme.), ir su jų trūkumais. Masiniams šaltiniams — gubernatorių ataskaitoms bei prie jų pridedamoms „gubernijų apžvalgoms“ (nuo 1870 m. — spausdintos) — būdinga tai, kad jose įvairiais laiko tarpais nevienodu mastu aprėptos pramonės šakos, o svarbiausia — negalima pilnai atskirti stambiosios ir smulkiosios pramonės. Ypač dėl to daug sunkumų autorius turėjo I ir II skyriuose. Daugiausia dėl objektyvių priežasčių tų sunkumų iki galo įveikti nepavyko. L. Ivanovo nuomone, apie tai liudija ir tai, kad disertacijoje kartu su „gubernijų apžvalgomis“ lygiagrečiai naudojami ir kiti šaltiniai (fabrikų sąrašai, Finansų ministerijos ataskaitos ir kt.).

Diskusijoje dalyvavęs Lietuvos TSR MA akad. prof. D. Budrys kalbėjo apie stambiosios ir smulkiosios pramonės skyrimo principų svarbumą.

Atsakydamas į oponentų ist. m. dr. prof. L. Ivanovo ir ist. m. dr. prof. K. Šabunio (Baltarusijos TSR MA Istorijos intas) pastabas, V. Merkys pripažino, kad smulkiosios pramonės gamybos produkcijos kiekio nustatyti beveik neįmanoma. Iš mokesčių inspektoriaus sudarytų Vilniaus miesto „įmonių knygų“ jam pavykę nustatyti, kad vieno darbininko metinė produkcija smulkioje įmonėje buvo 2 kartus mažesnė, kaip stambiojoje pramonėje. Tačiau būtų neatsargu tą koeficientą taikyti visoms įmonėms ir kitam laikotarpiui. V. Merkio nuomone, fabrikų sąrašai vertingas šaltinis spręsti apie pramonės koncentraciją ir mechanizaciją, tačiau, išskyrus tik 1900 m. sąrašus, netinkantis stambiosios pramonės bendrajam lygiui nustatyti. Žymiai patikimesni šaltiniai apie amatininkų cechus.

Ist. m. dr. prof. B. Dundulis (VVU) atkreipė dėmesį į tai, kad autorius ypač nuodugniai išanalizavo cechinę gamybą ir jos žlugimą kapitalizmo poveikyje.

Pagrindines disertacijos autoriaus išvadas, kiek sutrumpintai, galima suformuluoti taip.

Lietuvoje iki baudžiosios panaikinimo stambioji kapitalistinė pramonė žengė tik pirmuosius žingsnius. Intensyviai vystėsi ji jau po reformos. Per tą patį laikotarpį smulkioji pramonė išaugo dvigubai. XIX a. pab. smulkiojoje pramonėje dirbo apie 85 tūkst. savaveiksmių asmenų, o stambiojoje pramonėje — tik daugiau kaip 12 tūkst. (be Klaipėdos krašto), t. y. apie 6,5 karto mažiau. Smulkioji gamyba buvo išstumiamą tik santykinai ir kiekybiškai tebevyravo. Žaliavų ir prekių realizavimo rinkų ypatybės, kaimyninių pramonės centrų įtaka ir vyriausybės ekonominė politika nulėmė tai, kad iki IX dešimtme. pagrindinėmis stambiosios pramonės šakomis buvo maisto pramonė, vėliau — metalų apdirbimo, gyvulininkystės produktų perdirbimo ir mineralinių medžiagų, o smulkiojoje pramonėje — tekstilės, gyvulininkystės produktų perdir-

bimo, medžio ir metalo. Po reformos stambioji pramonė susitelkė pagrin-diniuose miestuose. Techninis pramonės pertvarkymas prasidėjo VI dešimtm., o apie 1890 m. jau daugiau kaip $\frac{1}{2}$ visų stambiosios pramonės darbininkų dirbo fabrikinio tipo įmonėse. Nuo IX dešimtm. pr. sustiprėjo Lietuvos pramonės ekonominiai ryšiai su Rusijos, o iš dalies ir su pasaulio rinka. Tai veikė pramonės struktūros pasikeitimą ir greitino manufaktūros vartimo fabriku procesą. XIX a. pab. Lietuva pramonės koncentracijos požiūriu neatsiliko nuo nepramoninių Rusijos gubernijų vidutinių rodiklių. Nuo V—VI dešimtmečių sustiprėjo prekybinio kapitalo skverbimasis į smulkiają gamybą. Tas procesas žymiai suintensy-vėjo nuo IX—X dešimtmečių. Plito, visų pirma Vilniuje, decentralizuo-tos manufaktūros, prekybinį kapitalą keitė pramoninis, o smulkųjį ga-mintoją — samdomieji darbininkai. Jie buvo dvigubai išnaudojami — meistrų ir supirkėjų. XIX a. pab. pramonėje iš viso dirbo apie 30 tūkst. samdomųjų darbininkų, iš jų apie $\frac{1}{2}$ — smulkiojoje pramonėje. Lietuvoje pramonės proletariatas formavosi daugiausia iš nuskurdusių miestie-čių — Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos miestų ir miestelių gyventojų. Lietuviai sudarė mažumą, vyravo lenkai ir žydai. XIX a. pab. darbininkai daugiausia buvo pastovūs. Pramonės proletariatas pradėjo formuotis XIX a. viduryje ir paskutinio dešimtmečio pradžioje jau sudarė „klasę savyje“. Nuo paskutinio dešimtmečio vidurio prasidėjo naujas prole-tariato formavimosi etapas — vartimas „klase sau“.

Smulkiosios pramonės augimą IX—X dešimtmečiais V. Merkys aiš-kina natūralaus žemės ūkio irimu ir vidaus rinkos augimu. Tuo pačiu metu vyko gamybos monospecializacija. Ji darėsi vis labiau surišta su Rusijos rinka. Be to, smulkiosios pramonės, išskyrus metalo apdirbimą, nekonkuravo stambioji pramonė. Todėl L. Ivanovo nuomone, smulkio-sios pramonės vyravimą nulėmė daugiau priežasčių, tame tarpe ir jos išėjimas į Rusijos rinką.

Valstiečių pramonės silpnumo priežastimi V. Merkys laiko tai, kad jos augimą stabdė smulkioji gamyba miesteliuose ir tai, kad nusigyvenę valstiečiai virsdavo žemės ūkio darbininkais arba išeidavo į pramonę. L. Ivanovas nurodė, kad tie autorias teiginiai leidžia padaryti platesnę išvadą — valstiečių pramonė buvo silpna dėl palyginti aukšto kapitaliz-mo lygio žemės ūkyje. L. Ivanovas bendrai pabrėžė, kad Lietuva ir Baltarusija priklausė tiems rajonams, kurie nepasižymėjo išvystyta pra-mone. Tačiau tuose rajonuose mažiau buvo baudžiavinių liekanų, kapita-lizmas žemės ūkyje prasidėjo anksčiau negu Rusijoje ir buvo toliau pažengęs. Tai padarė įtaką Lietuvos ekonominio vystymosi tipui ir ypač pramonės vystymosi lygiui ir tipui.

Iš oponentų pageidavimų pažymėtina B. Dundulio pastaba, kad di-sertacijoje per mažai vietos skirta Kaunui, kurio pramonė pasižymėjo kai kuriais ypatumais. Pagrindiniai ypatumai, būtent tai, kad kai kurios pramonės šakos, ypač metalo apdirbimo pramonė, išvengė manufaktū-

rinės stadijos, kad Kaunas skyrėsi nuo kitų miestų darbininkų socialine bei nacionaline sudėtimi, disertacijoje nagrinėjami.

Bendrai paėmus, oficialūs ir neoficialūs oponentai V. Merkio disertaciją vieningai įvertino teigiamai, sutiko su visomis jo padarytomis išvadomis. V. Merkio disertaciją jie pripažino vertingu įnašu į Lietuvos istorijos mokslą, vertingu darbu visiems tiems, kurie tyrinėja Lietuvos ir kaimyninių regionų, ypač Baltarusijos, ekonomiką ir visuomeninį gyvenimą.

L. Mulevičius

Pranė Dundulienė, Žemdirbystė ir jos įrankiai Lietuvoje (iki 1917 m.)¹

Disertacija parašyta, remiantis archeologine medžiaga, paskelbtais rašytiniais šaltiniais, archyvų duomenimis, muziejų rinkiniais bei pačios autorės per daugelį metų ekspedicijų metu visoje Lietuvos teritorijoje surinkta aprašomąja ir iliustracine medžiaga.

Disertacijos tikslas: surinkti, susisteminti ir apibendrinti medžiagą apie žemdirbystės įrankius ir žemdirbystės sistemas Lietuvoje nuo neolito pabaigos iki 1917 m., išaiškinti tų sistemų ir įrankių kilmę, jų raidą ir išnykimo laiką. Kalbant apie žemdirbystės įrankius, siekiama nušviesti jų tipų atsiradimą, išryškinti etninę specifiką ir, palyginant su analoginiais latvių, baltarusių, rusų, lenkų ir vokiečių įrankiais, parodyti ilgaamžius lietuvių ir kaimyninių tautų ūkinius ir kultūrinius ryšius.

Žemdirbystė disertacijoje pradama nagrinėti nuo pirmąsios bendruomenės laikų: aiškinama lydininės ir miškinės-dirvoninės žemdirbystės atsiradimo laikas, jos raida, žemės dirbimo būdai, apibūdinami įrankiai. Nustatoma, kad minėtųjų sistemų gelmėse m. e. I tūkstantmetyje atsirado pastovių laukų žemdirbystė su pūdyvine, greičiausiai dvilauke, sistema, kuri I tūkstantm. pab. tapo vyraujančia.

Toliau nagrinėjama feodalinio ir kapitalistinio laikotarpio žemdirbystės raida, pagrindinį dėmesį atkreipiant į trilaukės ir daugialaukės sistemos atsiradimo ir raidos klausimus. Disertantė daro prielaidą, kad trilaukė sistema Lietuvoje atsirado I tūkstantm. pab.—II pr. Remiantis rašytinių šaltinių medžiaga, parodoma, kad iki XVI a. trilaukis buvo kultivuojamas įvairiose vietose išmėtytuose laukuose, gautuose, iškirtus ir išdeginus miškų plotus, o Valakų reformos metu buvo įvestas taisyklinas ir privalomas trilaukis. Nušviečiama kai kurių didikų siekimas pakelti žemdirbystę XVIII a. II pusėje—XIX a. I pusėje, atkreipiant dėme-

¹ П. В. Дундулене, Земледелие и его орудия в Литве (до 1917 г.), диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Вильнюсский государственный университет имени В. Капсукаса, 1968, машинопись, 600 р.

si į tradicinių įrankių tobulinimą, fabrikinių įrankių įdiegimą ir jų pri-
taikymą vietos sąlygomis, daugialaukio su pašarinių žolių sėjimu įvedi-
mą, valstiečių pervedimą iš lažo į činšą ir kt. Nagrinėjant daugialaukės
sėjomainos įdiegimo kaime klausimą, apžvelgiama kaimų skirstymosi
į vienkiemius eiga, nurodoma, kad tas skirstymasis buvo naudingas pa-
siturintiems ir nenaudingas mažžemiams valstiečiams.

Kalbant apie kapitalizmo laikotarpį (XIX a. II pusė—XX a. pr.), plačiai
nagrinėjami fabrikinių žemdirbystės įrankių (plūgų, drapakų, gruberių,
geležinių akėčių ir kt.) ir žemės ūkio mašinų plitimo dvaruose ir pasi-
turinčių valstiečių ūkiuose tempai. Parodoma, kad prie patobulintos
žemdirbystės technikos ir mašinų plitimo Lietuvoje aktyviai prisidėjo
meistrai kalviai, kurie pagal importinių įrankių ir mašinų pavyzdžius
gamino juos savo kalvėse. Drauge su patobulinta technika, naudojant
samdomąjį darbą, dvaruose ir stambiuose valstiečių ūkiuose plito gana
įvairi (nuo 4 iki 15 laukų) daugialaukė sistema. Visa tai sudarė sąlygas
kapitalistiniam ūkiui vystytis sparčiais tempais.

Pagrindinis dėmesys disertacijoje skiriamas žemdirbystės įrankiams
bei papročiams analizuoti. Nagrinėjama žemdirbystės įrankių atsiradimas
ir raida nuo neolito iki XX a. pr., jų tipai, geografinis paplitimas, sėja-
mosios kultūros, derliai, dirvų tręšimas, traukiamoji jėga, agrariniai
papročiai. Medžiaga apie įrankius pagal darbų eigą suskirstyta šiais po-
skyriais: dirvos paruošimas ir įdirbimas, sėja, derliaus nuėmimas, kūli-
mas ir vėtymas. Iš visų šių dalykų detaliausiai nagrinėjami arimo įran-
kiai, kurie skirstomi į 2 grupes: purenančius dirvą (simetrinės konstruk-
cijos įrankiai su verstuvėmis — vienadančiai žuobriai, dvidantės žagrės,
mediniai ir geležiniai plūgai). Seniausiu Lietuvoje arimo įrankiu autorė
laiko arklą, kuris svarbiu arimo įrankiu buvo maždaug iki XIII—XIV
amžių. Ilgainiui jį išstūmė žuobris ir žagrė; arklas liko tik pagalbinio
įrankiu. Arklas vėl įėjęs plačion apyvarton nuo XVIII a. II pusės, kai
ėmė plisti bulvių, burokų auginimas.

Disertantės nuomone, arimo įrankiai su verstuvėmis Lietuvoje atsi-
rado drauge su pastovių laukų pūdyvine žemdirbyste (m. e. I tūkstantm.
I pusėje) ir ėmė vyrauti IX—XII amžiais. Lietuviškoji žagrė su 2 vers-
tuvėmis greičiausiai buvo sukurta jotvingių. Ši žagrė buvo gana tobulos
konstrukcijos. Ji prilygo ir net buvo geresnė už kitų kraštų medinius
plūgus. Geležiniai fabrikiniai plūgai Lietuvoje pradėjo plisti XVIII a.
pab., o XIX a.—XX a. pr. jie išstūmė iš apyvartos žagrę.

Disertacijoje taip pat nagrinėjama akėčių, drapakų, kultivatorių, vo-
lų dirvai lyginti atsiradimas ir raida, tipai, paplitimas.

Disertantė spėja, kad traukiamoji gyvulių jėga Lietuvoje pradėta
naudoti žalvario amžiuje. Pirmasis gyvulys, traukęs arklą, buvo arkllys.
Jis vyraujančia traukiamąja jėga buvo maždaug iki XIII—XIV amžių.
Nuo XII a. iki XIX a. arta daugiausia jaučiais (arkliais — retai). XIX a.,
o kai kur XX a. pradžioje, jaučius kaip traukiamąją jėgą išstūmė arkliai.

Rašant apie sėją, derliaus nuėmimą, kūlimą, nagrinėjami ne tik įrankiai, darbų procesai, bet ir papročiai, tikėjimai, susiję su tais darbais.

Disertaciją teigiamai įvertino oficialūs oponentai.

Ist. m. dr. prof. N. Čeboksarovas (TSRS MA Etnografijos in-tas) pažymėjo, kad darbas sudaro originalų tyrinėjimą; jis turi didelę reikšmę daugelio ne vien lietuvių, bet ir kitų Europos tautų, socialinių-ekonominių, kultūros ir etninės istorijos problemų, o tam tikru mastu ir viso pasaulio pagrindinių ūkio istorijos, visuomenės ir kultūros klausimų sprendimui. Oponentas išreiškė abejonę, ar iš tiesų vadinamoji lietuviškoji žagrė galėjo priklausyti prie plūginio tipo arimo įrankių.

Ist. m. dr. V. Belicer (TSRS MA Etnografijos in-tas) nurodė, kad disertacijoje „sukaupta milžiniška faktinė medžiaga, kuri niekad nenustos savo vertės“.

V. Belicer padarė ir keletą pastabų dėl tradicinių įrankių nykimo priežasčių ir kt. Jos nuomone, agrarinis kultas pateikiamas daugiau kaip iliustracija, kai tuo tarpu išanalizuota minėtoji medžiaga galėtų tarnauti vertingam etnografiniu šaltiniu daugeliui senovės lietuvių pasaulėžiūros dalykų ir žemdirbystės tradicijų aiškinti.

Ist. m. dr. A. Smirnovas (TSRS MA TSRS istorijos in-tas), vertindamas disertaciją, pažymėjo, kad darbas, nagrinėjantis žemdirbystės įrankių ir sistemų raidą, yra pirmasis lietuvių istoriografijoje. „Žemdirbystės sistemų ir darbo įrankių raidą autorė tyrinėja nepertraukiamame ryšyje su socialiniais-ekonominiais poslinkiais. Autorės dėmesio centre yra liaudies masės, valstiečiai, jų darbas, buitis, kūryba“. A. Smirnovas pažymėjo, kad P. Dundulienės darbas turi nemažą reikšmę ir kovai su istorinio proceso klastotojais, kurie ir šiandien garbina vokiečių riterių, sėjusių Lietuvoje mirtį, „civilizacinę misiją“.

Lietuvos TSR MA akad. J. Jurginis, padaręs pastabų dėl istoriografinės dalies, trilaukio paplitimo Valakų reformos iki XVI a. laipsnio, didžiosios šeimos, Žemynos tapatinimo su Tacito minima dievo motina ir kt., užakcentavo didelę disertacijos skyriaus apie žemdirbystės įrankius ir papročius vertę. Jis pažymėjo, kad „etnografinė disertacijos dalis turi daug naujų, sąjunginės reikšmės istorijos mokslo dalykų“. J. Jurginis teigiamai vertino disertacijoje pateiktą arimo įrankių ir jų dalių pavadinimų išaiškinimą, laikydamas tai dideliu pasitarnavimu kalbininkams. Ypač vertinga dalimi J. Jurginis laiko skyrių apie patobulintų žemdirbystės įrankių ir mašinų plitimą, o taip pat vietinių kalvių darbų reikšmę žemės ūkio naujovių, ypač perėjimo į kapitalizmą laikotarpiu, skleidimui.

J. Jurginis, teigiamai įvertinęs disertaciją, pateikė ir pastabų. Istoriografinėje dalyje nenurodyta, kokių rezultatų, išvadų pasiekė ankstesnieji žemdirbystės tyrinėtojai, kokias jie iškėlė hipotezes, kas liko padaryti autorei. Atskiri faktai interpretuojami, nesinaudojant kitų pateiktais įvertinimais. Nepasinaudota etnografinių ekspedicijų medžiaga, sukaupta MA Istorijos institute.